

מדיניות השקיפות בתורה

מאת הרב אלירן זוהר

- פתיחה
- שקיפות בתורה
- מהגות למעשה שלטוני
- נורמת יהואש והשפעתה לדורות
- מקופה לאוצר – ימי שיבת ציון
- תקופת התלמוד
- על מי חובת השקיפות
- פרסום פרוטוקול והחלטות

פתיחה

כבר מזה עשרות בשנים שהחברה האנושית מבקשת לחזק ולהגביר את חופש המידע. "חופש המידע" הנו מושג שהוטבע בארה"ב במחצית השנייה של המאה ה-20 בו הממשלה חוקקה כי על הרשויות הציבוריות לתת דין וחשבון לאזרחים על הנעשה במסדרונותיהם. מאוחר יותר אומץ החוק גם לקנדה, אוסטרליה ושאר מדינות וביניהם גם ישראל¹. כיום לאחר עשרות שנים² חוק חופש המידע התגבש ועוד מתגבש והנו נחלתם של רבות ממדינות העולם³.

אחת ההתפתחויות של חוק חופש המידע היא, 'שקיפות מנהלתית'. שקיפות מנהלתית פירושה התנהלות של ארגון בפתיחות כלפי הציבור תוך כדי פרסום מידע אודות התנהלות הארגון לכלל הציבור. מדיניותה של שקיפות זו דורשת מממשלות, ארגונים וחברות ציבוריות לפרסם מידע אודות ארגונם כגון: בעלי תפקידים; אספות; ועדות; פרוטוקול ישיבות; החלטות; דוחות; מאגרי מידע; זכויות וחובות; סקרים; דוחות כספיים; סטטיסטיקות; תוצאות; הליכי הביורוקרטיה ועוד⁴.

ברור, שהתנהלות בשקיפות הינו תוצר טבעי שהתפתח בחברה בכדי לדעת שאכן מתנהלים בני האדם ביושרה ואמינות המצופה מהם. השקיפות מהווה מערכת בקרה על פעילותם והתנהלותם של עובדי הארגון וממילא היא מהווה מעין מנגנון שמירה ואיזון של התנהגות עובדי הארגון לבל יחטאו בניקיון כפיים. ולצד זה, השקיפות גם

¹ בישראל נחקק חוק חופש המידע, בשנת תשנ"ח-1998.

² בארה"ב חוגגים ביום ה-16 במרץ, שהוא יום הולדתו של גיימס מדיסון, הנשיא הרביעי של ארצות הברית ו"אבי החוקה האמריקנית", את "יום חופש המידע".

³ ראה סקר שנערך בשנת 2006 העלה שלמעלה מ-60 מדינות בעולם אימצו מערכת לאומית של גישה למידע [FREEDOM OF INFORMATION AROUND THE WORLD 2006](#)

⁴ בספר מצקין, א'. **קרוב מדי לקצה: סיפורה של השחיתות הישראלית**. הוצאת הקיבוץ המאוחד- המרכז לאתיקה בירושלים. תשע"ב. עמוד 243. חולקו הנושאים הנוכחים בפנים לשתי קטגוריות: שקיפות פרוצדוראלית ושקיפות אתית.

מהווה מנגנון לחיזוק האמון והלגיטימיות בעיני בעלי העניין בארגון. במיוחד בזמננו אנו, בו גדלה המעורבות החברתית והחשיפה בכפר הגלובלי בעידן הרשתות החברתיות, שהנטייה לפרסם ולהוציא החוצה כל מידע ובפרט מידע אודות ניהול כושל וקלקולים בארגון, גדלה חשיבותה ונחיצותה של השקיפות בהתנהלות הארגון הן כלפי בעלי העניין והן כלפי הציבור.

השאלות הבסיסיות וההכרחיות שעלו תוך כדי קביעת המדיניות בשקיפות מנהלתית הן, ממי צריכים לדרוש שקיפות וכמה שקיפות צריכה להיות. השאלה ממי צריכים לדרוש שקיפות כלפי הציבור מטפלת בפילוח העיסוקים השונים כעסק פרטי או ציבורי. כאשר בתוך הציבורי נכללים הן המגזר הציבורי: נבחר ציבור; משרדי הממשלה; מערכת הביטחון ורשויות מקומיות הן חברות ציבוריות והן עמותות. השאלה עד כמה שקיפות צריכה להיות מטפלת לא רק במידת החשיפה לציבור בהתנהלות הארגון כי אם גם במידת מעורבות הציבור ושיתופו בתהליכי קבלת החלטות וקביעת מדיניות מה שמכונה כיום "מדיניות ממשל פתוח"⁵.

שקיפות בתורה

שאלה המתעוררת בעקבות השינויים במנגנוני הממסד כלפי מדיניות השקיפות היא, מהי עמדת התורה. האם ניתן לברר מהי עמדת התורה בכגון דא למרות שנכתבה בימים קדומים בהם המודעות לשקיפות הייתה קטנה ומבנה השלטון היה שונה.

באופן אולי מפתיע המדרש מציג כי השקיפות הייתה אחת מאבני דרך ראשונים שהונחו ביסוד האומה היהודית בראשית התעצבותה לעם ביציאתם ממצרים. ראשון ההוגים את נושא השקיפות על פי חז"ל הוא משה רבנו. מיציאת ישראל ממצרים ועד כניסתם ארצה, עסק משה בכל ארבעים שנותיו האחרונות בצרכי ציבור באופן מסור וטוטאלי רק לעם ישראל⁶. למרות כל מסירותו, אשר לרוב, הדעת נותנת כי בני האדם המונהגים על ידו יהיו בוטחים בו ומאמינים לו, חז"ל מביעים כי לא נטו בני ישראל להאמין בו שהוא נאמן בכל עיסוקיו. אחד מהדברים שחשדו אותו היה לקיחת כסף מכספי הציבור שנצברו למטרת הקמת המשכן. לאחר שנצטוו בני ישראל להקים משכן, נתבקשו בכדי להקימו, לתרום כסף וזהב. המדרש מגלה מדוע נאמרה פרשת פקודי המשכן⁷ שבה מנו את סך התרומה למלאכת המשכן. על המלים "מִשְׁכַּן הָעֵדֻת אֲשֶׁר פָּקַד עַל פִּי מֹשֶׁה"⁸ אומר המדרש:

כל מה שהיו עושין, עושין על פי משה, שנאמר: "אֲשֶׁר פָּקַד עַל פִּי מֹשֶׁה". וכל מה שהיה משה עושה - על ידי אחרים שנאמר: "עֲבַדְתָּ הַלְוִיִּם בְּיַד אֵיתָמָר בֶּן אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן". לא עשה אלא משנגמרה מלאכת המשכן, אמר להם בואו ואני עושה לפניכם חשבון. אמר להם משה "אֵלֶּה פְּקוּדֵי הַמִּשְׁכָּן" - כך וכך יצא על המשכן... ולמה

⁵ ראה לדוגמה: נגיד, מ'. שיתוף הציבור בשלטון המקומי: הניסיון המעשי ולקחי. המכון הישראלי לדמוקרטיה. 2015.

⁶ קביעות זו מתפרשת על ידי דברי חז"ל כי משה פרש מאשתו בכדי שיוכל להישאר בדרגת נבואה ולשמוע מה יצווה ה' לעם ישראל. כמו כן דבר זה בא לידי ביטוי בתגובתו של משה על חטא העגל של בני ישראל בו הוא מבקש שה' ימחל לעם ישראל על החטא ואם הוא אינו מוכן למחול להם מוכן משה לאבד את כל משמעותו וגדולתו: "מחני נא מספרך...."

⁷ שמות לח, כא.

⁸ שמות רבה פנ"א אות ו.

עשה עמהם חשבון? הקב"ה יתברך שמו מאמינו?! שנאמר: "לא-כן עבדי מִשֶׁה בְּכָל-בֵּיתִי נֶאֱמַן הוּא", ולמה אמר להם משה בואו ונעסוק במשכן ונחשב לפניכם?! אלא ששמע משה ליצני ישראל מדברים מאחריו שנאמר¹⁰: "...וְהָיָה כְּבָא מִשֶׁה הָאֱהֱלָה יָרַד עֲמוּד הָעֵנָן וְעָמַד פֶּתַח הָאֱהֱלָה וְדַבֵּר עִם-מִשֶׁה", "וְהָבִיטוּ אַחֲרֵי מִשֶׁה..."¹¹. ומה היו אומרים?....

ר' חמא אמר: היו אומרים חמי קדל דבריה דעמרם, וחבירו אומר לו, אדם ששלט על מלאכת המשכן אין אתה מבקש שיהא עשיר. כששמע משה כך אמר להם משה: חייכם! נגמר המשכן, אתן לכם חשבון. אמר להם בואו ונעשה חשבון.

חז"ל מלמדים אותנו כי החשדנות בניהול לא תקין, בלקיחת טובת הנאה או שוחד¹², נאמר אף על צדיקים כמשה רבנו העומדים בראש הממסד¹³. לכן על האדם להשיג שיהיה נקי לא רק כלפי שמיים כי אם גם כלפי בני האדם וכדברי הפסוק¹⁴: "...וְהֵיטֵבְתֶם נְקִיִּים מֵה' וּמִשְׂרָאֵל...". וכפי שכתב אחד מפרשני המקרא¹⁵:

הזכיר בכאן מנין הכלים ומספר הכסף. להודיענו שצריך האדם לצאת ידי שמים וידי הבריות. כאומר והייתם נקיים מה' ומישראל. ולפי שמלאכת המשכן ונדבתו היה דבר גדול והעוסקים בה היו רבים. לזה הוצרך לומר אלה פקודי המשכן שהכל היה במספר... וכל זה להורות דת ודין לעוסקים בצרכי ישראל, שראוי להם לתת חשבון אמיתי ומדויק לצאת ידי שמים וידי הבריות. ולא יאמרו מה לנו לזה כי השם יתברך יודע האמת. כי הכתוב אמר¹⁶: "...אֵל אֶל־הַיָּהִים ה', הוּא יִדַע, וַיִּשְׁרָאֵל הוּא יִדַע".

⁹ במדבר יב, ז.

¹⁰ שמות לג, ט.

¹¹ שם, ח.

¹² בשוחד נאמר (שמות כג, ח): "כִּי הַשְּׂחָד יַעֲזֹר פְּקֻחִים וַיִּסְלַף דְּבָרֵי צְדִיקִים".

¹³ צא ולמד כמה מדויקים דברי חז"ל הנ"ל שהרי, למרות שכל מעשי המשכן לא נעשו על ידי משה כי אם על ידי אלעזר בן אתמר "עֲבַדְתָּ הַלְוִיִּם בְּיַד אֵיִתָּמָר בֶּן אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן" מכל מקום ציינו שמשה נחשד ולא אלעזר. ואף שגם אלעזר הוא מהממסד ובוודאי שגם בו ניתן לחשוד מכל מקום ניתן לראות שחכמים כתבו את החשד על גדול הדור כמשה ללמדנו שגם אדם כמשה באופן טבעי נחשד על ידי הבריות.

¹⁴ במדבר לב, כב.

¹⁵ ספר צרור המור, פרשת פקודי, לרבי אברהם סבע ממגורשי ספרד במאה ה-15.

¹⁶ יהושע כב, כב.

אמנם מהמדרש נשמע כי משה לא פנה מעצמו לפרט את ההכנסות מהתרומות כי אם לאחר ששמע את ליצני הדור. לכן ניתן להוסיף ולאמר שלמרות שמההגה את רעיון השקיפות אפילו כלפי ליצני הדור עדיין לא הייתה הנהגה זו לכתחילה ולא באה לידי ביטוי הלכה למעשה במבנה השלטוני כי אם בדיעבד, כדי להשקיט את המרננים¹⁷. בנוסף ניתן לראות שהמדרש לא ציין שאיתמר והלוויים נחשדו כי אם משה¹⁸.

מהגות למעשה שלטוני

כחמש מאות שנה מאוחר יותר מתקופת משה, בתקופת בית ראשון, מחליט המלך יהואש לשפץ את בית המקדש לאחר הנזקים שנגרמו על ידי המלכה עתליה¹⁹. המלך מצווה על הכהנים לאסוף את הכסף המוקדש לה' ועל ידו לחזק את 'בדק הבית'²⁰. אמנם נראה לאחר התחכמות ממעשה משה, שחשדוהו בכגון דא²¹, הכסף אינו עובר דרך המלך כלל ואינו מובא לממסד ולאוצר הממלכה. ראוי היה לחשוב כי הכסף הנאסף יובא לקופה או ללשכה בבית המקדש הממונה על ניהול תקציב הבית ומשם יחולק התקציב לצרכי הבית. אך באופן דיי מפתיע, הכסף הנאסף על ידי הכהנים גם אינו הולך ללשכה בבית המקדש כי אם הולך ישירות לכהנים ועליהם מוטלת החובה לשפץ את הבית²²:

וַיֹּאמֶר יְהוֹאָשׁ אֶל-הַכֹּהֲנִים כָּל כֶּסֶף הַקֹּדְשִׁים אֲשֶׁר-יִּבְאֵא בֵּית-ה', כֶּסֶף עֹבֵר, אִישׁ כֶּסֶף נְפֹשׁוֹת עֲרֹכּוּ, כָּל-כֶּסֶף אֲשֶׁר יַעֲלֶה עַל לֵב-אִישׁ לְהֵבִיא בֵּית ה'. יִקְחוּ לָהֶם הַכֹּהֲנִים אִישׁ מֵאֵת מִפְּרוֹ וְהֵם יִחְזְקוּ אֶת-בְּדֵק הַבַּיִת לְכָל אֲשֶׁר-יִמְצָא שָׁם בְּדֵק.

מעשה זה אינו מבאר לנו כיצד הייתה חלוקת נטל השיפוצים בין הכהנים. ברם, כן מתבאר לנו כי המלך מצווה שאחזקת הבית תהיה על הכהנים על ידי כסף המוקדש המוזכר בפסוק. נראה לומר שאין בדרישה זו, שכספים אלו ילכו לאחזקת הבית, חידוש של המלך יהואש משום שכספים אלו תמיד היו מיועדים לבדק הבית עוד מימי משה²³. כן נראה שעיקר התערבותו הייתה בעקבות שהכהנים בימיו וקודם ממלכתו לא נתנו דעתם לשפץ את בית המקדש לאחר מעשה עתליה ואלו המלך יהואש להיותו עושה הישר בעיני ה' התערב ודרש מהם שיעשו את המוטל עליהם.

¹⁷ ואם השאל השואל כיצד הביא משה רבינו את עצמו לידי חשד, השיב רבי חיים בן עטר בפירושו על התורה "אור החיים" (שמות לח, כא): "וטעמו של משה שהביא עצמו לידי חשד, אולי שלא עלה בדעתו חשד זה להשמר ממנו כי איך יחשדו אותו וה' מדבר עמו בכל עת. אם ח"ו ימצא בו עול ימאסנו אלוה היודע נסתרות, ואין צריך לומר שלא ידבר אתו עוד אלהים וכו'" ראה עוד שם מה שבאר.

¹⁸ לעיונים נוספים בסוגיה ראה קושיית הרמב"ן שמה לא נתן החשבון כי אם על הכסף אך לא על הזהב ושאר דברים שנאספו למלאכה. וראה מה ביאר בזה בספר בעלי ברית אברם, פקודי א'. ובכלי יקר (שמות לח, כא).

¹⁹ כמבואר בדברי הימים ב' כד, ז: "כִּי עָתְלָיָהוּ הַמֶּלֶךְ שָׁעַת בְּנִיָּהּ פָּרְצוּ אֶת-בַּיִת הַיְהוָה..."

²⁰ פירוש: בקיעה וסדק החומה. כלומר מקום השבר וההריסה. ונקרא בדק לפי שצריך לבדקו ולעמוד עליו מה יצטרך (רש"י ורד"ק שם).

²¹ ואפשר גם שהסיבה שהמלך לא התעסק עם הכסף הייתה בפשטות משום שזה אינו מכבודו של מלך על דרך "לאו אורחיה דמלכא לאשתעי במילי דהדיוטא".

²² מלכים ב' יב, ה-ו.

²³ שהרי מצינו שמכספי התרומה, ג' סוגי התרומה, שהביאו בני ישראל בנו את המשכן וכל כליו, בגדי הכהונה וכל קורבנות הציבור. וכך היה בכל שנה מהתרומות שהיו נאספות מכל ישראל היו קונים קורבנות הציבור ושאר הכסף היה מיועד עבור שאר צרכי בית המקדש.

מעשה זה נמשך כעשרים ושלש שנה עד שהגיע לסיומו בעקבות חשד שהכוהנים לוקחים את הכסף לעצמם²⁴. בפתרון לחשד מתקן המלך שהכוהנים לא ייקחו את הכסף לעצמם כי אם יתנו אותו לקופה ציבורית אשר עליה יהיו ממונים מטעם המלך ומטעם הכוהנים. תקציב זה, לאחר שנמנה ונספר על ידי סופר המלך²⁵ ונציג מטעם הכהן הגדול²⁶ הועבר לפקידים הממונים על העבודה בפועל, מנהלי העובדה, המביאים בעלי מלאכה ומשלמים להם²⁷:

וְיְהִי בְשָׁנֹת עֶשְׂרִים וְשָׁלֹשׁ שָׁנָה לְמֶלֶךְ יְהוֹאָשׁ לֹא-חֲזָקוּ הַכֹּהֲנִים אֶת-בְּדֶק הַבַּיִת. וַיִּקְרָא הַמֶּלֶךְ יְהוֹאָשׁ לַיהוֹדָד הַכֹּהֵן וְלַכֹּהֲנִים וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם מְדוּעַ אֵינְכֶם מְחַזְּקִים אֶת-בְּדֶק הַבַּיִת. וְעַתָּה אֶל-תִּקְחוּ-כֶסֶף מֵאֵת מְכַרְיָכֶם כִּי-לְבֶדֶק הַבַּיִת תִּתְּנֶהוּ. וַיֹּאֲתוּ הַכֹּהֲנִים לְבִלְתִּי קַחַת-כֶּסֶף מֵאֵת הָעָם וּלְבִלְתִּי חַזֵּק אֶת-בְּדֶק הַבַּיִת. וַיִּקַּח יְהוֹדָד הַכֹּהֵן אֲרוֹן אֶחָד וַיִּקָּב חָר בְּדִלְתּוֹ וַיִּתֵּן אֹתוֹ אֶצְלַת הַמִּזְבֵּחַ מִיְמֵינֵי בָּבוֹא-אִישׁ בֵּית ה' וְנִתְּנוּ-שָׁמָּה הַכֹּהֲנִים שְׁמֵרֵי הַסֶּף אֶת-כָּל-הַכֶּסֶף הַמוֹבָא בֵּית-ה'. וַיְהִי כִּרְאוֹתָם כִּי-רַב הַכֶּסֶף בְּאֲרוֹן וַיַּעַל סֹפֵר הַמֶּלֶךְ וְהַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וַיִּצְרוּ וַיִּמְנוּ אֶת-הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בֵּית-ה'. וְנִתְּנוּ אֶת-הַכֶּסֶף הַמִּתְּכֵן עַל-יְדֵי עֹשֵׂי הַמְּלָאכָה הַמְּפַקְדִים בֵּית ה' וַיּוֹצִיאוּהוּ לְחַרְשֵׁי הָעֵץ וְלַבְּנִים הָעֹשִׂים בֵּית ה'. וְלַגְּדָרִים וְלַחֲצֵבֵי הָאֶבֶן וְלַקְּנוֹת עֲצִים וְאֲבָנֵי מַחְצָב לְחַזֵּק אֶת-בְּדֶק בֵּית-ה' וְלִכְלֵל אֲשֶׁר-נִצָּא עַל-הַבַּיִת לְחַזְּקָה.

לאחר תקנתו של המלך יהואש, שכסף ציבורי ילך לקופה ציבורית, ומניית התקציב ופיקוחו יהיה על ידי עובדי ציבור כסופר המלך ונציג המשרד שאליו משתייך הכסף, נציג הכהן הגדול, סר החשד מהכוהנים. דרישתו של המלך מקדמת את עם ישראל במדיניות השקיפות המהווה מערכת בקרה על פעילותם והתנהלותם של עובדי הארגון ומסירה חשד מעליהם. סגנון ההתנהלות בימי משה הביא את ליצני הדור לרנן בנטילת טובת הנאה של משה בבניית המשכן ואת קורח ועדתו²⁸ לערער על שיטת הבחירה ותוקף המינויים לתפקידים הציבוריים שנעשו בימיו. המלך יהואש מסיר מעליו חשדות בכך שהוא אינו מתערב באופן ישיר בתקציב, ולאחר תקנתו מסיר גם מעל הכוהנים חשדות ע"י שמעביר את ניהול התקציב לנציגי משרד. רישומו של המעשה נשאר לאורך ימים בניהול הממלכתי של ממלכת יהודה ומופיע כ- 200 שנה²⁹ מאוחר יותר בימי המלך יאשיהו. הופעה זו מצביעה ששיטת הניהול התקבלה במבנה השלטוני דאז. גם בימי המלך יאשיהו ישנו יזכור כי המלך מחליט להתערב בניהול שירותי הדת ולדאוג לבדק הבית. מסדר ההתרחשות ניתן ללמוד שמעשה יהואש נשאר והתקיים גם בממלכתו של יאשיהו³⁰:

וְיְהִי בְשָׁמְנָה עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמֶלֶךְ יְאֹשִׁיָּהוּ שָׁלַח הַמֶּלֶךְ אֶת-שָׁפָן בֶּן-אֲצַלְיָהוּ בֶן-מְשֻׁלֵם הַסֹּפֵר בֵּית ה' לֵאמֹר. עֲלֵה אֶל-חִלְקִיָּהוּ הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וַיִּתֵּם אֶת-הַכֶּסֶף הַמוֹבָא בֵּית ה' אֲשֶׁר אָסְפוּ שְׁמֵרֵי הַסֶּף מֵאֵת הָעָם. וַיִּתְּנוּהוּ עַל-יַד עֹשֵׂי הַמְּלָאכָה הַמְּפַקְדִים בֵּית ה' וַיִּתְּנוּ אֹתוֹ לְעֹשֵׂי הַמְּלָאכָה אֲשֶׁר בְּבֵית ה' לְחַזֵּק בְּדֶק הַבַּיִת. לְחַרְשֵׁים וְלַבְּנִים

²⁴ ראה רד"ק (מ"ב יב, ח) על שאלת המלך: "מדוע אינכם מחזקים – נראה שיהיו הכהנים שומרים עד שיהיה הכסף רב בידם ואחר יחזקו את בדק הבית והמלך חשד אותם שהיו לוקחים הכסף לעצמם...". מלבי"ם (שם, ז).

²⁵ אפשר כמשרד האוצר בימינו.

²⁶ כתבתי 'נציגי' ולא 'כהן גדול' כפי שמופיע בפסוק על פי פירוש המיוחס לרש"י על דברי הימים ב' כד, יא.

²⁷ מלכים ב' יב ז-יג.

²⁸ במדבר טז.

²⁹ תיארוך שונה נמצא בין המפרשים 155-224 שנים. ראה פירוש המיוחס לרש"י בדה"ב כד, ז; רד"ק מ"ב כב, ד.

³⁰ מלכים ב' כב, ג-ח.

וְלִגְדָרִים וְלִקְנוֹת עֲצִים וְאֲבָנֵי מַחְצָב לְחִזָּק אֶת-הַבַּיִת. אֵךְ לֹא-יִחָשֵׁב אֶתֶם הַכֶּסֶף הַנֶּתֵן עַל-יָדָם כִּי בְאֲמוּנָה הֵם עֹשִׂים.

כאשר נקביל בין המעשים נראה את ההתקדמות בסדר הארגוני של ממלכת יהודה. המלך יהואש בתחילה פנה אל הכהנים ולאחר שנחשדו תוקן הסדר שסופר המלך והכהן הגדול הם אלו שהתעסקו בחילוק התקציב והעברתו לממונים על עושי המלאכה. ואילו במעשה יאשיהו, אנו רואים שהשיטה מתחילתה היא כפי שכבר תוקן על ידי המלך יהואש, שהמלך פונה ישירות לסופר המלך שילך לכהן הגדול ויבצעו את החלוקה לממונים על עושי המלאכה³¹. כמו כן נאמר כאן "ויתם את הכסף המובא בית ה'" כלומר הכסף מובא לבית ה', מה שמראה שהיו מביאים את הכסף ישירות לקופה ציבורית בבית המקדש והכהנים לא היו נוטלים את הכסף כמקדם³².

נורמת יהואש והשפעתה לדורות

הובלת נורמת המלך יהואש מקדמת את ניהול הממסד ביד עובדיו באופן משמעותי. להבדיל מהמקרים הקודמים שזכרנו בהם נחשדו העובדים, אנו עוברים למבנה ממסדי בו סומכים ומאמינים בעובדים שעושים את תפקידם נאמנה. לאחר תקנתו של המלך יהואש אנו מוצאים ביטוי מיוחד בסוגו המבטא את האמונה שנתן הממסד בעובדיו: "וְלֹא יִחָשְׁבוּ אֶת-הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר יִתְּנוּ אֶת-הַכֶּסֶף עַל-יָדָם לְתֵת לְעֹשֵׂי הַמְּלָאכָה כִּי בְאֲמוּנָה הֵם עֹשִׂים"³³. אקט זה השאיר את חותמו בעם ישראל לאורך הדורות כפי שרואים שמופיע שוב בתקופתו של יאשיהו: "אֵךְ לֹא-יִחָשֵׁב אֶתֶם הַכֶּסֶף הַנֶּתֵן עַל-יָדָם כִּי בְאֲמוּנָה הֵם עֹשִׂים"³⁴. ברם, מחד גיסא אקט זה מעורר השראה בכך שאנו עדים לשינוי תודעתי ותפיסתי שמתחולל בקרב הממלכה היהודית בתקופת בית ראשון ומאידך גיסא מעורר שאלה מדוע לא נחשדו הפקידים הממונים על בעלי המלאכה. הלא לפי דברנו לעיל אף משה נחשד ואם כן מה מביא את השינוי כאן שאין הפקידים נחשדים.

רש"י פירש כי סיבת נתינת האמון נבעה מכך שמדובר בכסף שניתן לגזברים שהנם אחרונים בשרשרת העברת הכסף עד לעושי המלאכה. הכסף שניתן להם כבר נמנה ונספר ומיועד עבור בעלי המלאכה הרבים שמגיעים ועושים מלאכתם בבית המקדש. וכיון שהגזברים היו טרודים בהשגחת הפועלים, פיקוחם ותשלומם לא נחשדו בנטילת ממון מתוך טרדתם בפיקוח המלאכה ומתוך כך לא היו יכולים גם לתת דין וחשבון:

³¹ כמו כן ניתן לדייק מכך שיהואש אמר לכהנים "יקחו" ואילו כאן הוזכר "אספו" מה שמסמל שכבר לא נהגו הכהנים לקחת את הכסף כי אם רק לאוספו מאת העם לקופה ציבורית בבית המקדש.

³² וכן כתב הרלב"ג שם: "ידמה שהיה הכסף נתון בארון כמו שהיה הענין בימי יהואש המלך. ושם זכר דומה למה שזכר בזה המקום. והנה אמרו: "ויתם את הכסף", רוצה לומר, ויכלה, וזה יהיה בשערו את הארון אשר אספו בו את הכסף שומרי כלי בית המקדש. והמונים הכסף הוא יתנוהו מנוי על ידי עושי המלאכה הממונים בבית ה' לחזקו, והם הכהן הגדול וסופר המלך. ומהכסף ההוא יפרעו שכירותם לאומנין העושים המלאכה בבית ה' לחזק את בדק הבית... והאומנים הם חרשי העץ והבונים הקירות והתקרה. והגודרים הם הגודרים גדר סביב חצר הכהנים וזולתו..."

³³ מ"ב יב, טז.

³⁴ מ"ב כ"ב, ז.

גיזברי הקדש הנותנים לבם לעושי המלאכה. שהפועלים מרובין למלאכות הרבה: לגודרין, ולחוצבי האבן, לכתפים, ולחמרים, ולקנות עצים, ואבני מחצב, ואי אפשר לעמוד על החשבון כדאמרינן בעלמא (שבועות דף מה.) בעל הבית טרוד בפועליו הוא ואינשי.

יש שכתבו³⁵ שהפקידים שבהם דיברו הכתובים היו צדיקים גמורים לכן הם לא נחשדו. ויש מי שכתב³⁶ שסיבת נתינת האמון היא אינה משום טיב האנשים כי אם משום טיב העיסוק. כיון שמדובר במיסים או תרומות לבית המקדש הנחשבים להקדש, מעילה מהקדש נחשבת למעשה חמור לכן היו נזהרים בזה ומסיבה זו לא נחשדו.

ההנחה שצדיקים גמורים אינם נחשדים אינה עולה בקנה אחד עם דברי המדרש לעיל שאפילו משה נחשד. מכל מקום ניתן ללמוד מתפיסה זו על זמנים בהם בני ישראל אינם מחשיבים אחד את השני צדיקים וחושדים גם במי שנראה כצדיק³⁷. במידה והעם נמצא במעמד ומצב בו כולם נחשדים, בכל שכבות האוכלוסייה, עליהם לנקוט צעדים בהם נדרשת שקיפות בכל שרשרת העברת הכספים: ממחלקת הגבייה למחלקת הכספים מהכספים למחלקת הרכש ועד לתשלום בפועל לבעל המלאכה. בנוסף, תפיסה זו כן מביאה בחשבון אספקט נוסף בתורתנו והוא, הלגיטימציה באם נמצאים במצב ומעמד בו האנשים נותנים אמון באדם צדיק³⁸ שלא דורשים ממנו דו"ח על פעולותיו בעסקי ציבור וכספי הציבור. שהרי גם משה לא נחשד על ידי הצדיקים ואנשי המעלה שבדורו כי אם על ידי "ליצני הדור" וכל מה שנתן משה דו"ח על כספי הציבור היה בכדי שגם הם לא יחשדוהו³⁹.

מקופה לאוצר – ימי שיבת ציון

תקופת שיבת ציון מתחילה עם הצהרת כורש ושיבת ציון הראשונים הבאים להתיישב בארץ ולהחל בבניית בית המקדש השני כמסופר בספר עזרא. למרות טלטולי הדרך והגלות שפקדו את ממלכת יהודה במאה השנה האחרונות, ממות המלך יאשיהו ועד שיבתם ארצה, תקנתו של המלך יהואש נשארה במבנה השלטוני והמשיכה לנהוג גם בתקופת שבי ציון. עזרא הסופר כתב בספרו כי בין העולים הראשונים לארץ היו כאלו שנדבו מממונם לבניית בית המקדש. את הכסף הביאו לקופה שעתה כונתה "אוצר המלאכה" ומתוכה שולם הכסף לבעלי המלאכה⁴⁰:

³⁵ תוספות בבא בתרא ט עמוד א.

³⁶ הרלב"ג מ"ב יב, ט"ז. תועלות ל"ו.

³⁷ ראה לדוגמת במסכת ערכין ט"ז עמוד ב: תניא א"ר טרפון (תמיהני) אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה. אם אמר לו טול קיסם מבין עיניך אמר לו טול קורה מבין עיניך. אמרה זו נאמרה בתקופת התנאים ועוסקת בתוכחה בין אדם לחברו. הביטוי חוזר כמה דורות לאחר מכן בדור ראשון של אמוראי ארץ ישראל אך הפעם באופן חריף יותר העוסק בשופטי הדור: א"ר יוחנן מאי דכתיב ויהי בימי שפוט השופטים דור ששופט את שופטיו אומר לו טול קיסם מבין עיניך (בבא בתרא ט"ו עמוד ב).

³⁸ כמו לדוגמה בקהילות מסוימות.

³⁹ ראה לדוגמה ברמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ט ה"ה: "הקופה אינה נגבית אלא בשניים, שאין עושים שררה על הציבור בממון בפחות משניים. ומותר להאמין אחד על המעות של קופה... ובהלכה ו': "רשאין בני העיר לעשות קופה תמחוי, ותמחוי קופה, ולשנותן לכל מה שירצו מצורכי ציבור, ואף על פי שלא התנו כן בשעה שגבו. ואם היה במדינה חכם גדול שהכול גובין על דעתו, והוא יחלק לעניים כפי מה שיראה, הרי זה רשאי לשנותן לכל מה שייראה לו מצורכי ציבור.

⁴⁰ עזרא ב, סח-סט.

ומראשי האבות בבואם לבית ה' אשר בירושלם התנדבו לבית ה' להעמידו על-מכונו. כלכם נתנו לאוצר המלאכה זהב דרךמונים שש-רבאות ואף. וכסף מנים חמשת אלפים וכתנת פהנים מאה.

עליית עזרא

בדומה לכך אנו מוצאים בעלייתו של עזרא המסופרת בהמשך הספר. עזרא יוצא יחד עם עולים נוספים ארצה ואיתם תרומות מהמלך ושריו ומהקהילה היהודית בבבל עבור בית המקדש. עזרא נוהג כבימי קדם ומפקיד את התרומות בידי כוהנים ולווים כפי שנהגו בימי המלוכה. אמנם ביתר שאת מקודמיו הוא ממנה שניים עשר אנשים⁴¹, כוהנים ולווים, שיהיו ממונים על התרומות עד בואם ארצה אל בית ה'⁴²:

ואבדילה משרי הפהנים שנים עשר, לשרביה חשביה ועמהם מאחיהם עשרה. ואשקלה להם את-הכסף ואת-הזהב ואת-הכלים, תרומת בית-א-להינו ההרימו המלך ועציו ושריו וכל-ישראל הנמצאים. ואשקלה על-ידם כסף כפרים שש-מאות וחמשים וכלי-כסף מאה לכפרים, זהב מאה כפר. וכפרי זהב עשרים לאדרכנים אף, וכלי נחשת מצהב טובה שנים חמודת כזהב. ואמרה אלהם אתם קדש לה' והכלים קדש, והכסף והזהב נדבה לה' א-להי אבותיכם. שקדו ושמרו עד-תשקלו לפני שרי הפהנים והלוים ושרי-האבות לישראל בירושלם, הלשכות בית ה'. וקבלו הפהנים והלוים משקל הכסף והזהב והכלים, להביא לירושלם לבית א-להינו.

מה ראה עזרא למנות שניים עשר אנשים, דבר שלא ראינו בתקופת המלוכה⁴³. ניתן להעלות השארות שונות בשיקוליו של עזרא אך מעבר לכך ניתן ללמוד ממעשה עזרא שראוי בכספי ציבור שהתעסקו כמה אנשים ולא רק שניים. בנוסף לכך, למדנו שהעברת כספים מאגף לאגף מצריכה בקרה ודו"ח כמה עבר וכמה נכנס בכדי לוודא שלא נעשתה מעילה. וכך כותב אחד מפרשני המקרא⁴⁴:

להודיע שראוי להפקיד הממון הרב של הקדש ביד רבים במשקל כדי שלא יוכלו לקחת ממנו, ולא ישיגם גם כן חשד. כי אם לא יהיה הדבר כן, הנה כבר יקרה שישגים חשד שגנבו מן הממון ההוא אם העשירו או העניו. וזה שאם העשירו יאמרו, הלא זה הממון גנבו מההקדש. ואם העניו יאמרו, כי בעון גנבת ההקדש אבדו ממונם. ולזה ספר שכבר הפקיד עזרא זה, ההקדש, ביד שנים עשר אנשים בדרך, ושקל אותו להם והם השיבוהו במשקל אל שרי הכהנים והלוים ושרי האבות לישראל, והם כל משפחות ישראל. ולזה היו כל אלו נקיים מן החשד, כי לא תוכל משפחה אחת מאלו לגנוב דבר מההקדש שלא ידעו זה כלם. ואחר זה שמוהו בלשכות בית ה'.

⁴¹ פרט זה לא הוזכר במפורש במקרים הקודמים בימי יהואש ובימי יאשיהו.

⁴² עזרא ח, כד-ל.

⁴³ לדברי התוספות שהבאתי לעיל שאותם האנשים מימי בית ראשון נחשבו "צדיקים גמורים" שלכן אי אפשר להביא מהם ראייה לדורות מאוחרים יותר, אפשר אולי להעמיס זאת גם למקרה עזרא ולומר שכאן ידע עזרא שאין מעמד האנשים שאתו כמעמד האנשים שהיו בתקופת הבית הראשון (ואפשר לאשש את טיב ומעמד אנשי הדור מהפרקים הבאים ט-י שבהם מפורט שאף מהכוהנים המיוחסים נשאו נשים נוכריות "וימצא מבני הפהנים אשר השיבו נשים נכריות מבני ישוע בן-יוצדק וגו'") ולכן ביקש שיהיה פיקוח רב יותר. רעיון זה מביא אותנו להבין את הצורך בפיקוח הנדרש היום ברמה מערכתית מוסדית עקב ההשקפה של ירידת הדורות.

⁴⁴ הרלב"ג תועלות עזרא שם.

המשלחת מגיעה לירושלים ולאחר שלשה ימים מוסרת את התרומות לבית ה'. גם כאן מתחדש לנו אלמנט נוסף שלא מוזכר במקרים הקודמים, כתיבת משקל התרומה:

וְנָבֹא יְרוּשָׁלַם וְנָשֵׁב שָׁם יָמִים שְׁלֹשָׁה. וּבַיּוֹם הַרְבִּיעִי נִשְׁקַל הַכֶּסֶף וְהַזָּהָב וְהַכֶּלִים בְּבֵית אֱלֹהֵינוּ עַל יַד מְרָמוֹת בֶּן-אוּרִיָּה הַכֹּהֵן וְעָמוּ אֶלְעָזָר בֶּן-פִּינְחָס וְעִמָּהֶם יוֹזָבֵד בֶּן-יִשׁוּעַ וְנוֹעֲדִיָּה בֶן-בְּנוּי הַלְוִיִּם. בְּמִסְפָּר בְּמִשְׁקַל לְכָל וַיִּכְתֹּב כָּל-הַמִּשְׁקָל בְּעֵת הַהִיא.

ניתן לראות שכאן מופיע שהם גם כתבו את הסך. כאשר נוסף אלמנט חדש אשר לא מוזכר במקרים קודמים, ככלל ניתן לומר שתי השערות בכגון דא: המעשה המאוחר מלמדנו כיצד נהגו גם בעבר רק שהדברים לא צוינו⁴⁵ ומאידך שהמעשה מחודש ומעיד על התפתחות בנושא. במקרה שלנו אלמנט זה יכול ללמדנו על העבר, שכך נהגו בימי בית ראשון, שלאחר שמנו את התרומות כתבו סך כל דבר ודבר. והדבר מסתבר, כי אם לא כתבו השכחה מצויה ועלולים לשכוח ומה תועלת במנייה הראשונה⁴⁶. ומה גם, שאם לא מונים וכותבים יכולים ליצני הדור לרנן כבימי משה. ולכן מסתבר שכתבו עוד מימי משה כפי שמשה כתב⁴⁷. אך גם אם נטען שזוהי התפתחות בנושא וזה דבר מחודש אין ספק שהוא משליך על העתיד ומלמדנו כיצד ראוי לנהוג עם כספי ציבור.

תקופת התלמוד

כפי שראינו לעיל החשד כלפי אנשים העוסקים בצרכי ציבור אינו נחסך גם מעובדים בשירותי הדת, "מלאכת הקודש", על כל תפקידיהם מכהן גדול ועד ללוי, מהרב הראשי ועד למזכיר⁴⁸. לכן ראינו שהתפתח במסד היהודי מנגנון שמירה והגנה על התנהגותם של הסקטור הציבורי על ידי התערבותם של רבים ושקיפותם אחד כלפי השני. הסרת החשד הנו ערך יהודי המהווה יסוד חשוב בעיסוק הציבורי לפיכך נקטו אמצעי זהירות בכדי להסיר אתו ולהישאר בניקיון כפיים. הלכך אנו מוצאים גם בספרות חז"ל המשך למגמתיות זו ביצירת מנגנונים נוספים בכדי להסיר חשדות מאדם העוסק בכספי ציבור כמו שלמדנו מ"תרומת הלשכה".

שלוש פעמים בשנה נכנסו ללשכת השקלים⁴⁹ כדי להוציא משם כסף לרכישת קורבנות הציבור⁵⁰.

⁴⁵ לדוגמה ראה העמק דבר על שמות לח, כא אות ג שלמד כן מפרשת פקודי שכתב: וגם אח"כ אחר מלאכת המשכן נפלו נדבות מישראל לבדק הבית ולכליו. והכל נמסר ליד הלויים ביד איתמר. כמו שהיה בימי עזרא ח' ואבדילה משרי הכהנים וגוי' ואומרה להם אתם קודש לה' והכלים קודש וגוי'. והיה חובה על הלויים לקבל בחשבון ובמשקל ולמסור לאותם שבא מכחם ג"כ במשקל וככתוב שם ואשקלה להם וגוי' ונבוא לירושלים וגוי' וביום הרביעי נשקל הכסף והכלים וגוי' וזה פירוש עבודת הלויים ביד איתמר וגוי'.

⁴⁶ ראה הערה הבאה.

⁴⁷ וזה לאחר ששכח כפי שמציין המדרש בשמו"ר נא, ו: "...עד שהוא יושב ומחשב שכח באלף ושבע מאות ושבעים וחמשה שקל מה שעשה וויים לעמודים. התחיל יושב ומתמיה, אמר עכשיו ישראל מוצאין ידיהם לאמר משה נטלן. מה עשה? האיר הקב"ה עיניו וראה אותם עשויים וויים לעמודים. אותה שעה נתפייסו כל ישראל על מלאכת המשכן. מי גרם לו? ע"י שישב ופייסן".

⁴⁸ וכפי שהעידה התורה (דברים טז, יט): "כִּי הִשְׁחָד יַעֲזֹר עֵינֵי חֲכָמִים וַיִּסְלַף דְּבָרֵי צְדִיקִים".

⁴⁹ כך קרא לה הרמב"ם בפירושו למשנה (ג, ב) אף שבמשנה היא נקראת 'לשכה' סתם.

⁵⁰ שקלים פ"ג מ"א. וראה בפרק ד' כל שאר הדברים שבאים מתרומת הלשכה.

כספי הלשכה נאספו מכל עם ישראל והינם כספי ציבור. לכן, הנכנס להוציא מהלשכה כסף נזקק להגבלות הלכתיות כדי להסיר מעליו חשד כפי שמציינת המשנה⁵¹:

אין התורם נכנס לא בפרגוד חפות [שרוולים מקופלים/שפה כפולה/כיסים/ביטנה], ולא במנעל, ולא בסנדל, ולא בתפילין, ולא בקמיע. שמא יעני, ויאמרו מעוון הלשכה העני⁵² או שמא יעשיר, ויאמרו מתרומת הלשכה העשיר⁵³. לפי שאדם צריך לצאת ידי הבריות כדרך שצריך לצאת ידי המקום, שנאמר⁵⁴ "וְהִיְתָם נְקִים מֵה' וּמִיִּשְׂרָאֵל..."⁵⁵, ואומר⁵⁵ חן וְשָׁכַל-טוֹב בְּעֵינֵי אֱ-לֹהִים וְאָדָם.

ניצני האמון בעידן התלמודי

אחת השאלות שעמדה לנגד עיניי בכתיבת המאמר היא שאלת נתינת אמון בגבאי צדקה והממונים על הצדקה בעיר שמצאנו בחז"ל. נתבאר בתלמוד שנאמנים גבאי צדקה לאחר שנתמנו על ידי טובי העיר שאין מועלים בכספי ציבור ואפילו אדם אחד נאמן⁵⁶:

תנו רבנן: קופה של צדקה - נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה. נגבית בשנים - שאין עושים שררות על הצבור פחות משנים, ומתחלקת בשלשה - כדיני ממונות...אמר מר אין עושין שררות על הצבור פחות משנים. מנא הני מילי [מנין זה הדבר]? אמר רב נחמן אמר קרא: וְהִם יִקְחוּ אֶת-הַזָּהָב וּגו'⁵⁷. שררות הוא דלא עבדי, הא הימוני מהימן, מסייע ליה לרבי חנינא. דאמר רבי חנינא: מעשה ומינה רבי שני אחין על הקופה.

הברייתא מלמדת אותנו שהצורך בשני גבאי צדקה הוא משום שאין עושים שררה על הצבור בפחות משנים. כוונת לשון שררה היא שלטון ואכיפה. צדקה זו הייתה מיועדת לפרנסת עניי העיר אשר על כן היא הייתה חובה על כל תושבי הקהילה היהודית במקום. במידה ואדם סירב לתת את חלקו ניתנה סמכות לחכמים למשכן אותו ולהכריח אותו לתת את חלקו⁵⁸, לפיכך השררה בשניים. אמנם, מסיקה הגמרא שהצורך בשניים הוא מדין שררה ולא משום חוסר אימון שכן מדין אימון מאמינים בגבאים ואפילו גבאי אחד.

⁵¹ שקלים פ"ג מ"ב.

⁵² עונש על שמעל מכספי הלשכה – קהתי.

⁵³ כלומר שגנב מהלשכה כשנכנס לתרום אותה – קהתי.

⁵⁴ במדבר לב, כב.

⁵⁵ משלי ג, ד.

⁵⁶ בבא בתרא ח ע"ב.

⁵⁷ שמות כח, ה.

⁵⁸ בדומה להוצאה לפעול בימינו.

יתרה מזאת מתבאר בהמשך שם, שאפילו ישנו רק חכם אחד הממונה על קופת הצדקה, ויודעים אנשי העיר, הנותנים לקופה זו, שפיקוח חלוקת הצדקה היא ביד אותו חכם ונותנים בו אמון משום שסומכים על יושרו וחכמתו ושיקול דעתו לעשות בכספי צדקה אלו כפי דעת התורה, יכול הוא לעשות לפי שיקול דעתו בחלוקת הצדקה⁵⁹:

אמר אב"י: מריש הוה עביד מר תרי כיסי- חד לעניי דעלמא וחד לעניי דמתא. כיון דשמעה להא דאמר ליה שמואל לרב תחליפא בר אבדימי עביד חד כיסא ואתני עלה, איהו נמי עבד חד כיסא ואתני עלה. רב אשי אמר: אנא אתנווי נמי לא צריכנא. דכל דקא אתי, אדעתא דידי אתי ולמאן דבעינא יהיבנא ליה.

[תרגום: אמר אב"י: מתחילה היה עושה אדוני, רבה, שני כיסים- אחד לעניי העולם ואחד לעניי העיר. כיון ששמע את מה שאמר שמואל לרב תחליפא בר אבדימי 'עשה כיס (ארנק) אחד ותתנה עליו, הוא גם עשה כיס אחד והתנה עליו. רב אשי אמר: לדעתי גם תנאי לא צריך. שכל שבא ונותן צדקה על דעתי הוא נותן ולמי שצריך אני נותן]⁶⁰

מקור תלמודי זה לנתינת אמון בממונים על הצדקה ואפילו אחד סותר את עיקרון השקיפות שהוצג עד כה. לאורך כותבי את המאמר היה מקור זה עומד לנגדי הכיצד זה עולה בקנה אחד עם המדרש שהציגו חכמים על משה והתפתחות מנגנוני הבקרה בתקופת המלוכה ושיבת ציון שהצגתי. אולם לאחר התבוננות בסוגיה מתבאר שאין זו סתירה כלל והדברים עולים בקנה אחד כדלקמן.

נתינת אמון בגבאי צדקה מגיעה לשיאה בהתבטאות המובאת בהמשך הסוגיה⁶¹:

תנו רבנן: אין מחשבין בצדקה עם גבאי צדקה ולא בהקדש עם הגזברין. ואע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר שנאמר⁶² ולא יחשבו את-האנשים אשר יתנו את-הכסף על-ידם לתת לעשי המלאכה כי באמנה הם עשים.

הברייתא בראשיתה נוקטת בלשון דפיניטיבית "אין מחשבין..." המראה את תוקף האמון בגבאי צדקה. כמו כן מכך שהברייתא משווה בין גבאי צדקה לבין הגזברים העוסקים בהקדש של בית המקדש הדבר מוכיח על הסמכות והאמון הרב שניתנו לגבאי הצדקה. ברם, למרות שממקור זה שומעים על נתינת אמון בגבאי צדקה מאידך נשמעת גם הסתייגות מעטה בכך שהחכמים מציינים שאין ראייה לדבר ממש באימון גבאי הצדקה כגזברי בית המקדש⁶³. וגם בגזברי ההקדש מצינו שכתוב⁶⁴ "ויצרו וימנו" כלומר שהיו בודקים, מונים וכותבים למרות האמון שנתנו בהם. וכך מצינו שרבי אלעזר בסוגיה סובר: "אע"פ שיש לו לאדם גזבר נאמן בתוך ביתו, יצור וימנה שנאמר "ויצרו וימנו". אפשר לראות את רבי אלעזר כחולק על חכמים בזה שמצריך לבדוק ולמנות את הכסף למרות שיש לו גבאי צדקה נאמן ואפשר לראות זאת כשיטה הטוענת שלמרות שאפשר לסמוך על אדם נאמן מכל מקום אין הדבר מוחלט ומחייב שהרי אמרו חכמים "אע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר" ולכן שתי התפיסות לגיטימיות ויכולות להתקיים

⁵⁹ בבא בתרא שם.

⁶⁰ נפסק להלכה ברמב"ם מתנות עניים פ"ט ה"ו. הובא לעיל הערה 34.

⁶¹ בבא בתרא ט ע"א.

⁶² מלכים ב יב, טז.

⁶³ ראה כותרת לעיל 'נורמת יהואש והשפעתה לדורות' הסיבות לנתינת אמון בגזברי הקדש.

⁶⁴ מלכים ב יב, יא.

והבחירה היא של הציבור. מצד אחד ניתן לתת אמון במי שיבחר לתת בו אמון ויש בזה מן היושרה והגינות בחברה⁶⁵. מצד שני כל זמן שאין תחושת ביטחון בחברה ובני האדם נחשדים ע"י הציבור וישנה דרישה לשקיפות המעשים ונתינת דין וחשבון גם בזה יש מן ההיגיון, היושרה ותיקון החברה לשלמה יותר.

על מי חובת השקיפות

ברם, עד כה ביררנו האם נמצאת בספרות התורנית מגמה למדיניות של שקיפות אך עדיין נשאלת השאלה כלפי מי חובת השקיפות. האם הממסד צריך ליזום מעצמו שקיפות גם בלא דרישת הציבור או אולי רק במידה והציבור מבקש שקיפות כגון דו"ח, פרוטקול וכדו' ראוי שהממסד יפרסם אך באם אין דרישה מצד הציבור, לדוגמה כבחוגים מסוימים המאמינים ברבם ולא מעלים על הדעת שיתכן ורבים מעל, גזל או לקח טובת הנאה שלא כדיון, אין הממסד צריך ליזום מעצמו שקיפות.

רבי משה האלשיך⁶⁶ בפירושו על התורה מתייחס לדברי המדרש שזכרנו בראשית המאמר ומבאר כי חובת השקיפות מוטלת על אנשי הציבור גם ללא דרישת הציבור בכדי להיות נקיים מחשד. כלומר, חובת השקיפות חלה על הממסד, שיזום ויפרסם את פועליהם של העובדים בשרותיו בכל מה שנוגע לעבודה הציבורית. נראה מדבריו שלמד זאת מכך שליצני הדור לא דרשו דו"ח מפורט כי אם ריננו אחרי משה וא"כ מתעוררת השאלה למה בכל זאת נתן משה דו"ח. עוד עולה מדבריו, אם חשדו אותו בהתחלה מה יועיל לתת להם חשבון אחר כך הלא יחשדוהו שלקח לפני שנתן החשבון. הנני מעתיק את לשונו הרלוונטי לנדו"ד⁶⁷:

...מה הועיל החשבון הזה נגד ליצני הדור, והלא גם עתה יאמרו מי יגיד למו שלא היתה נדבה יתירה על החשבון הזה?... והנה ארז"ל⁶⁸ שראה משה ליצני דור מרננים ששלח יד בנדבת המשכן על כן נתן חשבון. והנה עדיין קשה, למה קבלו החשבון ממנו? לזה אמר "אֲשֶׁר פָּקַד עַל-פִּי מֹשֶׁה". ללמדנו כי גם שצבור לא ירצו לקבל החשבון מראשים שבהם הוא מעצמו יבקש ליתן חשבון להיות נקי מה' ומישראל⁶⁹. וזהו "אשר פקד ע"פ משה", כלומר שלא היה על פי ישראל שבקשו ממנו כי אם על פיו, שהוא בפיו צוה להם יקבלו חשבון, כי "אשר פקד" היה "ע"פ משה" ולא על פיהם.... אך משה, גם כי לא קם כמוהו, אחד היה, וילמדנו דעת נעשה כמעשיו לתת חשבון ולחוש אף לבל ידברו ליצני הדור....

⁶⁵ ראה מה שכתבתי לעיל הערה 33 ובפנים.

⁶⁶ מחכמי צפת במאה ה-16.

⁶⁷ 'תורת משה' שמות לח, כא. שאלה י'.

⁶⁸ שמות רבה פי נ"א.

⁶⁹ כמבואר בפסוק (במדבר לב, כב): "וְנִכְבְּשָׁה הָאָרֶץ לְפָנֵי ה' וְאַחַר תֵּשְׁבוּ וְהֵייתֶם נְקִיִּים מֵה' וּמִיִּשְׂרָאֵל וְהֵייתֶם הָאָרֶץ הַזֹּאת לְכֶם, לְאֻחָזָה לְפָנֵי ה'".

פרסום פרוטוקול והחלטות

על אף שביארנו כי מגמת היהדות מסכימה עם רעיון השקיפות ומבקשת להסיר חשד מבני אדם על ידי מנגנוני בקרת רבים ופעולות למניעת חשד, עיסוקנו היה סביב כספים ותקציבים אך לא סביב פרסום פרוטוקולים ודוחות. קשה למצוא בספרות חז"ל מקרים דומים מאד למקרים שבימינו בהם ישנם ישיבות, וועדות, אספות, החלטות דירקטוריון וכדומה שלא אופיינו בתקופתם. מ"מ מצאנו מקרים בהם חכמי התלמוד בטאו את עמדתם כלפי חשיפה ואי חשיפת מידע לאזרח בסיטואציות שונות. אחת הדוגמאות לחשיפת מידע כלפי האזרח מובאת במערכת המשפט בפרסום נימוק סיבת החלטת פסק בית הדין. ככלל, בית הדין דאז לא ראה חובה לפרסם את נימוקי פסקיו לבעלי הדין⁷⁰ ללא דרישה מצד בעלי הדין⁷¹. ברם במידה והתובע דן את הנתבע בבית דין אחד והנתבע מבקש ללכת ולערר בבית דין גדול ממנו יכול הוא לבקש: "כתבו לי את הסיבה והנימוק לפסק בית הדין"⁷²: אמר רב ספרא...ואם אמר כתבו ותנו לי מאיזה טעם דנתוני, כותבין ונותנים לו⁷³.

דוגמה נוספת שבה בית הדין רואה לנכון לפרסם את נימוקי פסק הדין היא במידה ואחד מבעלי הדין חושד שהדיין מטה את הדין לטובת התובע או להיפך. במקרה זה צריך הדיין למסור ולנמק את סיבת פסקו כפי שמובא מעשה בתלמוד בכגון דא⁷⁴:

הנהו תרי כותאי דעבוד עסקא בהדי הדדי. אזיל חד מנייהו פליג זוזי בלא דעתיה דחבריה. אתו לקמיה דרב פפא, אמר ליה: מאי נפקא מינה, הכי אמר רב נחמן זוזי כמאן דפליגי דמו. לשנה זבון חמרא בהדי הדדי. קם אידך פליג ליה בלא דעתיה דחבריה. אתו לקמיה דרב פפא, אמר ליה: מאן פלג לך? אמר ליה: קא חזינא דבתר ידי קא אתי מר. אמר רב פפא כהאי גוונא ודאי צריך לאודועיה. זוזי מי שקיל טבי ושביק חסרי, חמרא כולי עלמא ידעי דאיכא דבסיס ואיכא דלא בסיס.

[תרגום: אלו שני כותים עשו שותפות זה עם זה. הלך אחד מהם וחלק את כסף השותפים בלא דעתו של חברו. באו לדון לפני רב פפא. אמר להם רב פפא: מה יצא מזה (כלומר מה הפסדת?) הרי כך אמר רב נחמן הכספים המשותפים נחשבים כמחולקים ולא כסכום אחד. לשנה אחרת קנו יחד יין. הלך אחד מהם וחילק את היין בלא דעתו של חברו. באו לדון לפני רב פפא. אמר רב פפא לזה שחילק: מי נתן לך רשות לחלק? (כלומר לא עשית כשורה). אמר אותו שותף לרב פפא אני רואה שכבודו הולך אחריי (כלומר נגדי, שהרי גם

⁷⁰ בניגוד לשיטה בימינו בבתי המשפט לפרסם את כל הפרוטוקול במלואו ודעת כל שופט בנושאים שאינם בעלי חסיון, "נידונים בדלתיים פתוחות". אך גם במערכת המשפט בימינו ישנם חריגים שבהם אין חובת הנמקה. לדוגמה: תקנה 460 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984 (א) (ב). וכן תקנה דומה מצויה גם בתקנות בית הדין לעבודה (סדרי דין), התשנ"ב-1991, 180 (ב).
⁷¹ ראה לדוגמה בחו"מ סימן יט סעיף א' שאין מפרטים הדעות של הדיינים: "אחר שנשאו ונתנו בדבר מכניסים הבעלי הדינים וגדול שבדיינים אומר איש פלוני אתה זכאי איש פלוני אתה חייב ואסור לדיין לומר כשיצא מבתי דין אני הייתי מזכה אבל חבירי רבו עלי והעושה כן הרי הוא מכלל הולך רכיל מגלה סוד". ומסעיף ב' נראה גם כן שאין מוסרים הנימוקים והסברות לזכות ולחובת הצדדים: "שאל אחד מבעלי הדין שיכתבו לו הפסק דין (כדרך שנתבאר לעיל סי' י"ד ד') אין מזכירין שם המזכים ולא שם המחייבים אלא כותבים סתם "פלוני בא עם פלוני בעל דינו לפני ב"ד ומדבריהם יצא פלוני זכאי ופלוני חייב". דבר זה היום השתנה מעט בבתי הדין הרבניים שכן צריכים לתת גם את נימוק החלטה. ראה "תקנות הדין בבתי-הדין הרבניים בישראל", התשנ"ג סעיפים סו, קיא, קיד, קטו.

⁷² סנהדרין לא ע"ב. טושו"ע חו"מ סימן יד.

⁷³ ובתקנות הדיון בבית הדין הרבניים בישראל פט"ו: ערעור.

⁷⁴ בבא מציעא סט עמוד א. טושו"ע שם סעיף ד.

שנה שעברה הוא פסק לטובת שותפו). אמר רב פפא במקרה כזה (שהנתבע חושד שהדין מוטה) אני צריך להודיע את נימוק פסק הדין (כדי להסיר חשד). אמר לו רב פפא: וכי בכסף הוא לקח את המטבעות הטובים והניח לך את הלא טובים (כלומר בכסף אין הבדל במטבעות), אבל בין כולם יודעים שיש יין שהוא ערב ויש יין שאינו ערב].

מקרה זה מקביל למובא לעיל בהסרת חשד מבני האדם בעיסוק כספי. גם במערכת המשפט הישראלית במידה וישנו חשד להטיית הדין מסירים אותו על ידי פרסום נימוק פסק הדין המבאר לחושד את שיקוליי בית הדין ושולל את הטיית הדין. בימינו בו החקר, המדע והטלת ספק הנם נחל רבים, מעמד בני האדם בעקרון הדמוקרטיה שווה, הבעת דעה בכל שכבות האוכלוסייה הינה אקט לגיטימית ונציגי הציבור נבחרים בבחירות על ידי הציבור, בני האדם נוטים להטיל ספק ולחשוך בכל מנגנון ובקשים לחשפו ולדעת את התנהלותו במלוא השקיפות האפשרית. לכן ניתן לומר שפרסום פרוטוקול חשוב ואף מוכרח בכדי להיות נקיים כלפי הציבור.

שיקולים בהחלטות ותקנות תז"ל

דוגמא נוספת החושפת בפנינו שיקול לאי חשיפת מידע לאזרח מובאת בתקנות החכמים. המשנה מציגה דו שיח בין שני חכמים שבו האחד שואל את חברו מדוע חכמים אסרו גבינות גוים. חברו שמנסה פעמיים להשיב לשאלתו אך נותן תשובה שאינה מספקת לפתע מסית את השיחה לנושא אחר:

אמר ר' יהודה: שאל ר' ישמעאל את רבי יהושע כשהיו מהלכין בדרך. אמר לו: מפני מה אסרו גבינות עובדי כוכבים? ...אמר לו: מפני שמעמידן אותן בקיבת עגלי עבודת כוכבים. אמר לו: אם כן, למה לא אסרוה בהנאה? השיאו לדבר אחר. אמר לו: ישמעאל היאך אתה קורא כי טובים דודיך מין או כי טובים דודיך...?

נימוק הסיבה מדוע חברו אינו משיב כהוגן אינו מצוין במשנה אך מתברר בתלמוד בהמשך:

מאי טעמא? [מה הסיבה שכך השיב ר' יהושע לר' ישמעאל] אמר עולא ואיתימא רב שמואל בר אבא גזרה חדשה היא ואין מפקפקין בה. מאי גזירתא? אמר ר' שמעון בן פזי אמר ר' יהושע בן לוי משום ניקור. ולימא ליה [ויאמר ר' יהושע לר' ישמעאל] משום ניקור? כדעולא. דאמר עולא: כי גזרי גזירתא במערבא לא מגלו טעמא עד תריסר ירחי שתא דלמא איכא איניש דלא סבירא ליה ואתי לזלזולי בה [כאשר גזרו גזירה בישראל לא היו מנמקים ומגלים את טעם הגזירה עד שנים עשר חודשים כדי שלא יבואו אנשים שלא סבורים כך לזלזל בגזירה].

שיקול החכמים שלא לפרסם סיבת גזירת גזירה מלמדנו שישנם שיקולים בדרג מסוים שרצוי שפחות יובאו לפני הציבור לפחות לא בשלב הראשוני של ההחלטה. גם מדיניות זו באה לידי ביטוי בימינו בישיבות הנהלה מסוימות במגזר הציבורי, המדיני והביטחוני.